

VỊ TRÍ TRANG TRÍ TRÊN BIA ĐÁ Ở HẢI PHÒNG THẾ KỈ XVI ĐẾN THẾ KỈ XVIII

Trần Thúy Hảo

Khoa Giáo dục Tiểu học và Mầm non

Email: haott@dhhp.edu.vn

Ngày nhận bài: 16/10/2018

Ngày PB đánh giá: 19/11/2018

Ngày duyệt đăng: 17/12/2018

TÓM TẮT

Nghệ thuật trang trí bia đá có những đóng góp nhất định trong nghệ thuật truyền thống của dân tộc. Trên các mảng chạm khắc ở trán, diềm và chân bia tại các di tích, ta thấy rằng nghệ thuật chạm khắc trang trí là một phần quan trọng trên bia. Nó tạo cho bia đá có vẻ đẹp, sự mềm mại cũng như nâng cao tầm quan trọng của bia đá trong không gian di tích. Các trang trí trên bia là sự kế thừa các tinh hoa từ các triều đại trước cùng với sự tìm tòi và sáng tạo mới, tạo cho bia đá có giá trị thẩm mỹ cao.

Từ khóa: Nghệ thuật, vị trí, trang trí, bia đá, Hải Phòng

THE ROLE OF STONE STELE DECORATION IN HAI PHONG FROM 16TH TO 18TH CENTURIES

ABSTRACT

The art of stone stele decoration has made certain contributions to the traditional art of the nation. We find decorative carvings on forehead, edging and feet of stone stelae at relics an important part of the stone stelae. It has brought a beautiful, soft texture and enhanced the importance of stone stelae in relic spaces. Such decoration is the inheritance of the quintessence from the previous dynasties, together with the new exploration and creation, creating aesthetic value for stone stelae.

Keywords: art, location, decoration, stone stele, Hai Phong

1. ĐẶT VẤN ĐỀ

“Bia vốn là âm bia theo âm đọc Hán Việt. Ở Trung Quốc, những chiếc bia đó xuất hiện đầu tiên có lẽ vào thời nhà Chu. Khi mới xuất hiện, bia chỉ là những cột đá được dựng ở cửa cung miếu dùng để buộc vật tế sinh và đo bóng mặt trời hay những cột gỗ chôn bên huyệt mộ để buộc dây thả quan tài” [3; 15].

Bia đá là một dạng văn bản mà ở đó ghi chép là hình thức khắc lên trên mặt đá. Bia đá được sử dụng hầu hết trong các công trình của triều đình, vua chúa, quan lại, công trình chung của cộng đồng, các công trình ghi danh những người có công đức... Trên bia đá người ta khắc văn bản đồng thời còn khác các họa tiết trang trí làm đẹp thể hiện

tính trang trọng, thu hút sự chú ý cũng như thể hiện sự quan trọng, cần thiết của mỗi bia đối với mỗi công trình.

Bia đá được tạo dựng có những quy cách chung thống nhất với các phần chính là thân bia, chân bia. Thân bia là một khối đá được mài phẳng có phần khớp với một bệ đá đặt làm phần chịu lực và giữ cho bia được vững vàng. Việc tạo hình khối cho bia phải chắc chắn, bền vững cho kết cấu của bia. Hình khối của bia có thể thay đổi để phù hợp với những quan điểm làm đẹp về kiểu dáng cũng như quy chuẩn của từng thời kì.

2. NỘI DUNG NGHIÊN CỨU

2.1. Nghệ thuật trang trí trên trán bia

Trên đất nước ta ngày nay bia đá của các thời kì trong lịch sử còn lại khá nhiều. Nhưng có một điều chắc chắn rằng, số lượng bia đá bị hư hại và mất mát cũng rất lớn, bởi ảnh hưởng của thời gian kéo dài hàng thế kỉ, bởi những cuộc chiến tranh, sự thay đổi các vương triều trong lịch sử. Một mặt nữa là do ý thức của người dân cũng đã làm mất mát nhiều giá trị truyền thống là các hiện vật, thư tịch cổ, bia đá tại nhiều vùng trong cả nước.

“Ở Việt Nam, tấm bia có niên đại sớm nhất hiện nay tìm thấy tại làng Trường Xuân xã Đông Minh huyện Đông Sơn (nay thuộc Thanh Hóa). Bia có tiêu đề là *Đại Tỳ Cữu Chân quận Bảo An đạo tràng chi bi văn*” [2; 27].

Tùy theo hình dáng tạo tác mà mỗi tấm bia đá có một bố cục riêng. Nó thể hiện được phong cách trang trí của từng giai đoạn, từng thời kì. Có thể nói phần bố cục trên trán bia là nét nghệ thuật được chú ý khá nhiều. Nó là điểm nhấn trên bia đá, là nơi người nghệ nhân thể hiện từ sự phân chia các họa tiết trang trí đến tên của văn bia sao cho đẹp và trang trọng nhất.

Trán bia là phần trên cùng của thân bia nơi được khắc tên và tập trung những nét

trang trí tiêu biểu nhất. Trán bia khá đa dạng về kiểu thức trang trí và tạo tác. Tuy nhiên vẫn có những nguyên tắc chung như tính đăng đối, cân xứng. Nó đối xứng qua trục thẳng, kéo dài từ giữa trán bia xuống đáy của mặt bia. Trên bia đá dù được tạo dáng như thế nào thì tính đối xứng và đăng đối qua trục vẫn phải được đáp ứng.

“Trang trí trên trán bia thời Lý thường gồm các đề tài chủ yếu là rồng hoặc phượng. Các chữ đề tên hiệu bia được viết đẹp, ngay ngắn giữa trán bia, đối xứng hai bên là trang trí rồng hoặc phượng. Bố cục và đề tài trang trí trên trán bia thời Trần vẫn giống hệt thời Lý. Nhưng xu hướng sử dụng các đề tài và dáng đắp các hoa văn có nhiều biến chuyển” [3; 151]. Sang thời Lê Sơ có thay đổi với hình rồng bố cục ở giữa, trung tâm của trán bia. Hai bên vẫn là các mô típ rồng đối xứng qua ô chính giữa. Đến thế kỉ XVI, XVII, XVIII trán bia có sự thay đổi và khác biệt là ở trung tâm của trán bia là vòng hào quang của mặt trời, mặt nguyệt. Các trang trí có tính đối xứng hai bên qua vòng hào quang.

Ở các di tích ta thường thấy dạng trán bia hình bán nguyệt rất phổ biến. Đây là dạng trán bia có cách trang trí khá phong phú. Vì dáng bên ngoài của trán bia là nửa cung tròn nên trang trí của nó cũng được bố cục gọn gàng trong phần cung tròn đó. Phần trang trí trên trán bia dạng này có loại được tạo một khoảng bằng một cung đồng tâm với cung tròn hình bán nguyệt của trán để tạo dải họa tiết diềm bao quanh. Dải đường diềm trang trí này thông thường là phần nối tiếp với dải trang trí cạnh bia cùng với dải trang trí đáy bia chạy thành diềm từ đáy lên tới trán.

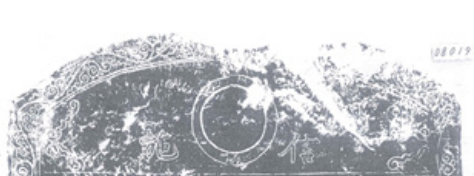
Phần phía trong diềm trang trí này là các hình tượng rồng, phượng kết hợp với các mô típ mặt trăng, mặt trời. Với cách bố cục trang trí này các nghệ nhân có nhiều lựa

chọn cho phần trang trí và mật độ họa tiết tùy vào đó để sắp xếp dày, mỏng khác nhau.

Hình 1. Ảnh chụp, Trang trí trên trán bia (mặt trước) chùa Phúc Lễ, xã Phúc Lễ, huyện Thủy Nguyên

(Nguồn: Tác giả)

Hình 2. Bản rập, Trang trí trên trán bia (mặt sau) chùa Phúc Lễ, xã Phúc Lễ, huyện Thủy Nguyên

(Nguồn: Viện nghiên cứu Hán nôm)

Bia “Trùng tu Kiến linh tự tái tân tạo Phật tượng bi” chùa Phúc Lễ, huyện Thủy Nguyên (niên hiệu Thuận Phúc 2, thế kỉ XVI) ta thấy việc tạo cung tròn để phân bố cục trang trí trên trán bia, các nghệ nhân giải quyết bố cục trong tạo tác một cách rất thuyết phục (H1, H2). Là dạng bia hai mặt, có kích thước 0,56 x 0,84m. Mặt trước của bia được trang trí với mô típ rồng châu mặt trời. Phần diềm ngoài là đồ án trang trí hoa dây hình sin, uốn lượn rất nhịp nhàng, mềm mại. Phía trong đường diềm được trang trí bằng một cặp rồng châu vào mặt trời, xung quanh mặt trời là đồ án tua mây được bố chỉ đối xứng. Mặt trời được trang trí ngay chính giữa trán bia và choán hầu hết trung tâm trán bia. Đôi rồng châu được bố chỉ đối xứng hai bên với tư thế mạnh mẽ cuộn mình uốn lượn. Cách bố cục này đã tạo cho trán bia sự chặt chẽ nhưng vẫn thoáng, vẫn tạo ra được mảng chính mảng phụ rõ ràng.

Mặt sau của trán bia được trang trí đơn giản hơn với hình mặt trời ở chính giữa, mặt trời để trơn không trang trí chỉ có hai vòng

tròn. Đối xứng hai bên mặt trời là hai chữ “Thí – Tín”. Phần đường diềm bên ngoài vẫn là hoa văn tay mướp uốn lượn nhịp nhàng theo hình sin, kéo dài từ trán bia xuống đến hai bên diềm cạnh bia.

Bia có trán vòng cung nhưng không có diềm trang trí phía ngoài, bố cục có phần thoáng hơn loại trán có diềm bao quanh phía ngoài. Những trang trí trên trán bia được giới hạn bằng một khoảng nhỏ với mép ngoài. Các trang trí phía trong được bố cục phù hợp cho thấy sự tài tình trong sắp xếp các hình tượng. Việc lựa chọn các hình tượng đã khó, để đưa vào chạm khắc trên trán bia sao cho đẹp lại càng khó hơn.

Hình 3. Ảnh chụp, Trang trí trên trán bia (mặt trước), chùa Hòa Liễu

(Nguồn: Tác giả)

Hình 4. Ảnh chụp, Trang trí trên trán bia (mặt sau), chùa Hòa Liễu

(Nguồn: Tác giả)

Trán bia “Thiên phúc tự” dựng vào đời vua Mạc Phúc Nguyên, niên hiệu Quang Bảo thứ 9 (1563), chùa Hòa Liễu, Thủy Nguyên là bia có trán trang trí không có diềm (H3, H4). Bia có hai mặt, khổ 0,97 x 1,30m, bia có bệ đá là bệ rùa. Mặt trước của trán bia là đôi rồng đang châu mặt trời. Đôi rồng vươn cao châu vào vầng hào quang, miệng há lớn, thân có vẩy, đao lửa, mập uốn nhịp nhàng,

đuôi của hai con rồng đều hướng về một phía (phía tay phải). Mặt trời to ở vị trí trung tâm của trán bia, xung quanh là những tua mây cân xứng hai bên. Hình rồng, mặt trời kết hợp với vân mây tạo cho trán bia một bố cục chặt chẽ, thoáng nhưng không rời. Mặt sau của bia (mặt âm), là hình hai con chim phượng đang châu mặt trắng, hai con chim phượng nhỏ hơn so với mặt trắng rất nhiều. Mặt trắng ở trung tâm trán bia và rất lớn, những vân mây được đặt cân xứng ở hai bên.

2.2. Nghệ thuật trang trí cạnh bia

Cạnh bia là phần giới hạn phía mép ngoài của thân bia. Để văn bia được đẹp hơn người ta đã tạo ra các dải trang trí hai bên cạnh của thân bia (đối với bia hai mặt), bốn cạnh (đối với bia bốn) nhằm tạo ra một khoảng như lề của một trang sách, bên trong được khắc phần văn bản. Cạnh bia được giới hạn bởi phía trên là trán bia còn phía dưới là chân bia. Phần văn bản được khắc ở phía trong của các mảng trang trí làm giới hạn: phía trên là trán bia, phía dưới là chân bia, hai bên là cạnh bia.

Ở mỗi bia, phần trang trí cạnh bia là mảng được chú trọng chỉ sau trán bia. Nó là phần giới hạn quy định mép của bia, là phần làm cho bia thêm về đẹp và tính trang trọng. Chính vì thế cạnh bia khá được chú ý trong việc tạo hình trang trí. Cạnh bia luôn được bố cục dọc và có sự cân xứng nhất định trong tổng thể bố cục của bia. Trang trí cạnh bia có nhiều đề án khác nhau có thể là mô típ rồng chạy dọc cạnh bia, hoa văn hoa lá, hay sự kết hợp của hoa lá và các con thú. Hình thức trang trí cũng rất đa dạng phong phú nhưng mục đích chính vẫn là tạo ra một dải hình làm cho bia trang trọng, đẹp đẽ và được chú ý nhiều hơn.

Một dạng bia đá có dải trang trí cạnh là hình những con rồng được tạo tác chạy dọc. Thân rồng được uốn khúc nhẹ nhàng trải dài theo khuôn hình dọc của cạnh bia. Khi tạo tác người ta đã tạo ra giới hạn nhất định và các hình trang trí chỉ được nằm trong giới hạn đó. Cạnh bia được trang trí các con rồng thì đi kèm với nó là các hoa văn vân mây, đao lửa hoặc có thêm cả những bông hoa cách điệu xen kẽ (H5,6).

Hình 5

Hình 6

Hình 7

Hình 8

Hình 9

(Nguồn: Tác giả)

Hình 5: Ảnh chụp, Trang trí cạnh bia chùa Đại Trà, Kiến Thụy, thế kỉ XVII;

Hình 6: Ảnh chụp, Trang trí cạnh bia chùa Phục Lễ, Thủy Nguyên, thế kỉ XVIII;

Hình 7: Ảnh chụp, Trang trí cạnh bia chùa Phục Lễ, Thủy Nguyên, thế kỉ XVI;

Hình 8: Ảnh chụp, Trang trí cạnh bia chùa Hòa Liễu, Kiến Thụy, thế kỉ XVI;

Hình 9: Ảnh chụp, Trang trí cạnh bia chùa Đại Trà, Kiến Thụy, thế kỉ XVI.

Các bia thời Lý, Trần chủ yếu trang trí mô típ rồng uốn lượn đặc trưng hay hoa cúc dây nối tiếp trong đường tròn. Sang thế kỉ XVI hoa văn cạnh bia chủ yếu là dây leo hình sin (H7,8,9), số ít khác là hoa dây và rồng leo. Đến thế kỉ XVII, XVIII dải diềm

trang trí có nhiều thay đổi. Nếu là trang trí mô típ rồng hình thức có sự biến chuyển, nó không còn dáng uốn lượn đều đặn nữa mà tùy vào từng bia mà rồng có sự uốn lượn khác nhau. Cạnh có đề tài hoa lá thì đa dạng và phong phú cùng kết hợp cả các con vật.

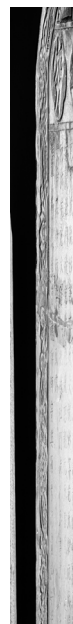
Hình 10

Hình 11

Hình 12

Hình 13

Hình 14

Hình 10, Hình 11: Bản rập, Trang trí cạnh bia Tu tạo thánh thượng, đình Niệm Nghĩa, thế kỉ XVII (Nguồn: Viện nghiên cứu Hán Nôm).

Hình 12, Hình 13: Ảnh chụp, Trang trí cạnh bia chùa Đại Trà, Kiến Thụy, thế kỉ XVII (Nguồn: Tác giả)

Hình 14: Bản rập, Trang trí cạnh bia chùa Thọ Ninh, thủy Nguyên, thế kỉ XVI (Nguồn: Tác giả)

Ở một số bia khác thì hình ảnh rồng chỉ được trang trí trên phần trán bia còn ở cạnh bia thì được bố cục bằng những dải hoa dây. Khai thác đề tài hoa dây cũng khá phong phú không nhất thiết phải có một chuẩn mực

nào. Có cạnh bia được trang trí bằng dải hoa dây có bông hoa được sắp xếp rất linh hoạt xen kẽ là lá hoặc hình ảnh những con chim (H10,11). Hình ảnh hoa lá cùng chim kết hợp làm phong phú họa tiết cho dải trang trí

đồng thời tạo điểm nhấn cho cạnh bia. Các nghệ nhân đã rất tài tình trong việc lựa chọn những hình ảnh đầy nghệ thuật để trang trí cạnh bia nhưng vẫn không làm mất đi vẻ đẹp của sự tổng thể.

Ở một số bia dài trang trí cạnh bia là những bông hoa, lá được sắp xếp đăng đối bởi những thân hoa dây chạy theo hình sin. Cách thể hiện này tuy không phong phú về mặt mô típ trang trí song lại tạo hiệu quả về sự phân chia không gian và bố cục các mô típ trong không gian đó. Sự lặp lại của các họa tiết cũng như khoảng trống tạo ra một dải liên kết mà ta không thấy nhàm chán, chúng có sự đăng đối với nhau (H12,13,14).

“Họa tiết tay mướp cũng là loại bố cục chạy theo trục hình sin. Trong trang trí cạnh bia thì trang trí tay mướp là dạng đơn giản nhất thường người ta chỉ khắc nét để tạo ra các họa tiết chạy liên tục. Dạng này ta thấy chủ yếu trong trang trí cạnh bia thế kỉ XVI” [2, tr 43]. Các nét khắc hoa văn tay mướp chạy vòng, lượn nhịp nhàng, phía đầu quần tròn và xoáy vào trong. Hình thức trang trí này khá đơn giản nhưng cũng tạo được những khoảng không gian và đường nét khá phong phú tạo ra những điểm nhìn đơn giản trên bề mặt của bia (H7,8,9).

Phần trang trí cạnh bia dù ít hay nhiều họa tiết, mật độ dày mỏng có thể thay đổi nhưng đó vẫn tạo ra được sự chú ý trên bia. Trang trí cạnh bia kết hợp với những phần trang trí khác trên bia cùng với những đồ án, mô típ trang trí khác nhau làm tăng vẻ đẹp trang trọng hấp dẫn, tăng thêm giá trị của bia đá trong không gian chùa, đình, đền, miếu.

2.3. Nghệ thuật trang trí chân bia

Chân bia là phần mép phía dưới của thân bia, phần tiếp giáp với bệ bia. Chân bia thường là một dải họa tiết trang trí chạy

ngang, đây là phần giới hạn cuối cùng của văn bản khắc.

Phần trang trí của chân bia có bố cục chạy theo tuyến ngang làm thành dải trang trí có khi thành một đường diềm nhưng cũng có bia sử dụng một số mô típ để trang trí mà bố cục được sắp xếp theo phương nằm ngang. Cách trang trí và bố cục ở mỗi bia có những tiêu chí khác nhau, phụ thuộc vào các mô típ ở trán, cạnh bia đồng thời bổ sung cho nhau nhằm đạt được hiệu quả cao nhất trong trang trí bia đá. Có bia được chú trọng về mặt trang trí thì diện tích phần đáy cũng lớn hơn, có thể chia làm hai hay nhiều lớp.

Hình 15. Ảnh chụp, Trang trí cạnh đáy bia chùa Phúc Lễ, Thủy Nguyên, thế kỉ XVIII

(Nguồn: Tác giả)

Ở hầu hết các bia đá ở Hải Phòng Từ thế kỉ XVI đến thế kỉ XVIII thì trang trí chân bia chỉ là một dải họa tiết chạy ngang và tạo ra những phần độc đáo riêng. Trên diềm chân bia “Tu tạo tái trùng tu Kiến Linh tự bi” chùa Phúc Lễ, Thủy Nguyên ta thấy có hai con lân quay vào giữa cùng rờn một khối cầu với những nút thắt và các tua dài (H15). Trong trang trí bia đá, con lân không ở vị trí trang trọng trên trán bia như con rồng, con phượng. Nó có mặt trên phần trang trí đáy và cạnh bia để tạo cho bia thêm phần đẹp đẽ, uy nghi đồng thời mang những ý nghĩa nhất định (H16, 17).

Hình 16: Bản rập, Trang trí cạnh đáy bia “Hoàng Mai tự bi” chùa Hoàng Mai, Thủy Nguyên, thế kỉ XVII

(Nguồn: Viện nghiên cứu Hán Nôm)

Hình 17. Bản rập, Trang trí cạnh đáy bia Linh Quang tự thiên đại trụ (1719) chùa Linh Quang, An Dương, thế kỉ XVIII

(Nguồn: Viện nghiên cứu Hán Nôm)

Trong trang trí bia đá ở Hải Phòng từ thế kỉ XVI đến thế kỉ XVIII, ngoài các mô típ truyền thống hay gặp như rồng, phượng, lân, rùa thì nhiều loài vật khác cũng được các nghệ nhân xưa khai thác để đưa vào

trong trang trí bia đá như: hổ, báo, chim, ngựa, hươu... Các con vật vô cùng sinh động, nhiều thế dáng. Con mèo trong dáng tĩnh như đang rình mồi, lưng vòng cong lên, đầu quay về phía trước, mắt mở to cùng 2 chiếc răng nanh. Ngựa trong dáng bước đi, có chiếc yên trên lưng, cùng với mặt trời, cách tạo dáng đơn giản nhưng không kém phần sinh động

(H18,19). Hình ảnh con hươu được trang trí trên đáy bia chùa Thọ Ninh là con vật có dáng chắc khỏe. Đầu hươu ngoái về phía sau, trên đầu có cặp sừng, miệng được tạo tác thật hiền lành (H20).

Hình 18

Hình 19

Hình 18, 19: Bản rập, Trang trí cạnh đáy bia Linh Quang tự thiên đại trụ (1719) chùa Linh Quang, An Dương, thế kỉ XVIII

(Nguồn: Viện nghiên cứu Hán Nôm)

Hình 20: Bản rập, Trang trí hươu trên đáy bia chùa Thọ Ninh, Thủy Nguyên, thế kỉ XVIII

(Nguồn: VNCHN)

Các bia dù trang trí bằng các họa tiết hoa lá đơn giản hay với những hình tượng phức tạp đều được bố trí, sắp xếp bố cục một cách hợp lí trong khuôn khổ giới hạn của bia, làm cho bia có thêm điểm nhấn. Qua đó cũng thấy được tài năng và khả năng quan sát, sáng tạo của các nghệ nhân.

3. KẾT LUẬN

Trang trí bia đá là một cách làm đẹp bằng cách dùng các họa tiết trang trí như

rồng, phượng, vân mây, hoa lá, con vật... khắc lên bia. Khi trang trí bia các nghệ nhân dùng các họa tiết với nhiều cách bố trí nhằm đưa ra một lối cấu trúc thể hiện qua điểm thẩm mĩ, ý tưởng rõ ràng. Bia đá thường được trang trí trên các phần như trán bia, diềm bia và chân bia. Tùy thuộc vào đề tài trang trí mà sự phong phú, tinh tế được thể hiện sao cho phù hợp. Trán bia chạm hai con rồng châu mặt trời, mặt nguyệt, hình rồng

được chạm tỉ mỉ công phu từ đuôi, vẩy, vây, chân, mắt, râu, bờm với phong cách tả thực. Các mây lửa là đặc điểm chung và có mặt trong nhiều tấm bia.

Bia đá thế kỉ XVI mộc mạc, giản đơn nhưng thanh thoát, tinh xảo từ bố cục đến kĩ thuật chạm khắc. Bố cục trang trí đăng đối, bia thế kỉ XVI được khắc chìm, đường nét mềm mại phù hợp với nội dung ngắn gọn của các bài văn bia.

Bia đá thế kỉ XVII với đặc điểm nghệ thuật được trang trí thành từng mảng đề tài, đậm chất dân gian. Các nghệ nhân dân gian chạm khắc những đề tài con vật, cỏ cây, hoa lá rất mượt mà, tinh xảo. Bằng óc sáng tạo

và đôi bàn tay khéo léo của các nghệ nhân dân gian, các đồ án, mô típ trang trí được thể hiện khá cân đối, gần với tự nhiên, ít bị cường điệu.

Bia thế kỉ XVIII được trang trí hình long, nguyệt phức tạp hơn, trên mỗi tấm bia, mặt trăng có hai con rồng đứng châu hai bên trông dữ tợn. Một số tấm bia khác chạm khắc hình hoa, chim phượng, vân mây được cách điệu đa dạng.

Sự đa dạng trong đề tài trang trí là điểm nổi bật, làm phong phú thêm cho nghệ thuật trang trí bia đá từ thế kỉ XVI đến thế kỉ XVIII ở Hải Phòng.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Đinh Khắc Thuân (2010), *Văn bia thời Mạc*, NXB Hải Phòng.
2. Trịnh Khắc Mạnh (2008), *Một số vấn đề về văn bia Việt Nam*, Viện Khoa học xã hội Việt Nam, Viện nghiên cứu Hán nôm, NXB Khoa học xã hội.
3. Trần Lâm Bền (2011), *Trang trí trong mỹ thuật truyền thống của người Việt*, *tạp chí Văn hóa Nghệ thuật*, NXB Văn hóa Dân tộc, Hà nội.